

रामायणे सुन्दरकाण्डस्य विविधाः परिस्थितयः

Tanmoy Jana ¹, Dr. Narayan Sarkar ²

¹ Research Scholar of Sanskrit, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

² Assistant Professor, Research Guide, Department of Sanskrit, CMJ University,
Jorabat, Meghalaya, India.

सार

रामायणः आदिकविवाल्मीकिस्य रसनीश्यान्दिनीभाषणस्य विकासः, महाकविप्रतिभायाः शाश्वतमृतम् अस्ति। काकवधं दृष्ट्वा शोकात् व्याकुलं हृदयं वाल्मीकिस्य काव्यरूपेण प्रथमः निःश्वासः, भूस्तरस्य काव्यस्य प्रथमः अवतारः। अत एव वाल्मीकिः आदिकविः, वाल्मीकिस्य रामायणं च आदिकाव्यं मन्यते। महर्षिः वाल्मीकिः पूजार्थं पुष्पचयनं कुर्वन् आसीत् इति प्रसिद्धा कथा अस्ति। तस्य पुरतः गङ्गायाः चित्रमयतीरे कौञ्चदम्पती मैथुनमग्नौ आस्ताम्। तावत् वृक्षस्य आवरणात् लुब्धकः स्वस्य प्राणघातकबाणेन मन् क्रान्त्वा इत्यस्य लक्ष्यं कृतवान्। बाणस्य प्रहारमात्रेण सः पुरुषः विकृष्य क्रन्दन् इमं लोकं त्यक्तवान्। क्रौञ्ची रोदितुम् आरब्धा, शिरः च प्रहारं कर्तुं आरब्धा।

मुख्यशब्दः- रामायणः, सुन्दरकाण्डस्य

प्रस्तावना

रामकथस्य आधारेण प्रथमतया 'रामायण' इति महाकाव्यं रचयन्त्याः महर्षिवाल्मीकिः आदिकविः आर्षकविः इति अपि कथ्यते। तस्य विषये प्रामाणिकजीवनवृत्तान्तः उपलब्धः नास्ति, परन्तु बहवः अफवाः उपलभ्यन्ते। अस्य आधारेण वाल्मीकिस्य पूर्वनाम रत्नाकर इति आसीत्। ये डकटाः आसन्, लुण्ठनं तेषां व्यवसायः आसीत्। एकसमयस्य घटना अस्ति। यस्मिन् मार्गे रत्नाकरः लुण्ठनं करोति स्म, तस्मिन् एव मार्गे एकः ऋषिः गच्छति स्म। रत्नाकरः ऋषिं गृहीतवान्। एतस्मिन् मुनिः आह कस्य कृते लुण्ठयसि इति। अस्मिन् विषये रत्नाकरः अवदत् यत् अहं स्वपरिवारस्य कृते करोमि इति। ऋषिः अतीव विनयेन रत्नाकरम् अवदत् यत् सः अत्र बन्दी अस्ति। भवन्तः स्वपरिवारस्य सदस्यान् पृच्छितुं कष्टं कुर्वन्तु यत् भवन्तः यत् लुण्ठनं कुर्वन्ति तस्मिन् अपराधे परिवारजनाः अपि भागिनः भविष्यन्ति वा न वा इति। अस्मिन् विषये रत्नाकरः महता विश्वासेन अवदत् यत् तस्य सर्वेषु कार्येषु तस्य परिवारजनाः अवश्यमेव भागं गृह्णन्ति इति। एतस्य पुष्ट्यर्थं रत्नाकरः स्वगृहं गत्वा सर्वान् परिवारजनान् एकैकशः पृष्टवान् यत् अहं यत् पापं करोमि तस्मिन् ते भागिनः भविष्यन्ति वा इति। अस्मिन् विषये सर्वे कुलजनाः अवदन् यत् त्वं पापं करोषि, किमर्थं वयं दुःखं प्राप्नुमः इति। एतादृशं प्रत्युत्तरं प्राप्य रत्नाकरः पुनः ऋषिस्य समीपम् आगत्य तस्य चरणयोः पतित्वा क्षमायाचनाय आरब्धवान्। रत्नाकरः ऋषिं पापमुक्तिसमाधानं पृष्टवान्।

एतस्मिन् मुनिः उक्तवान् यत् त्वं रामनाम जपसि सर्वं पापं प्रक्षालितं भविष्यति। रत्नाकरः रामनाम उच्चारयितुं न शक्नोत्, रोदितुम् आरब्धवान् । 'मारा-मारा' इति वदन् रत्नाकरः परिवर्तनं कृत्वा ऋषिवेषेण जीवितुं आरब्धवान्, भिक्षुजीवनं च जीवितुं आरब्धवान् । रत्नाकर इति नाम परिवर्त्य वाल्मीकि इति ।

सुन्दरकाण्डः

रामायणस्य सुन्दरकाण्डः महाकाव्यस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति यः वाल्मीकिरामायणे संगृहीतः अस्ति । अयं काण्डः काव्ये पञ्चमकाण्डः इति अपि प्रसिद्धः अस्ति । अस्मिन् प्रकरणे हनुमानजी इत्यस्य मार्गदर्शने भगवान् राम इत्यनेन लङ्कायाः विनाशस्य कथा कथिता अस्ति । सुन्दरकाण्डस्य कथा भगवतः रामस्य, सीतास्य, लक्ष्मणस्य, हनुमानस्य च विशेषचरित्रविकासस्य विषये केन्द्रितः अस्ति । रामायणस्य मुख्यानि आयोजनानि सुन्दरकाण्डे सन्ति ।

1. हनुमानजी इत्यस्य लङ्कागमनम् : सुन्दरकाण्डस्य आरम्भे हनुमानजी लङ्कायाः आविष्कारं कृत्वा अयोध्यायाः सन्देशं रामाय कथं प्रदर्शयति।
2. सीतायाः वरदानम् : हनुमान जी लङ्कायां सीता माता सह मिलित्वा रामस्य सन्देशं सेक्सं च गृह्णाति।
3. लङ्कादाहः- हनुमानजी अङ्गद, नल, नील आदि वानरैः सह लङ्काम् आगत्य तत् दह्य पुनः आगच्छति।
4. समुद्रलङ्कासेतुनिर्माणम् : रामस्य वानरसेनायाश्च साहाय्येन हनुमानजी समुद्रं लङ्घ्य सेतुनिर्माणं करोति।
5. मेघनादवधः- रावणस्य पुत्रः मेघनादः लक्ष्मणेन हतः।

सुन्दरकाण्डः रामायणस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति यतः अस्मिन् भगवतः रामस्य, सीतायाः, हनुमानस्य, वानरसेनायाः च परिश्रमस्य, साहसस्य, शौर्यस्य च वर्णनं कृतम् अस्ति । अयं काण्डः भक्तिं निष्ठां च प्रेरयति, ईश्वरस्य दिव्यरूपं च प्रकाशयति। सुन्दरकाण्डः भक्तभक्तेषु अतीव प्रसिद्धः अस्ति तथा च अधिकाधिकाः जनाः तत् पठितुं श्रोतुं च प्रयतन्ते। रामायणस्य सुन्दरकाण्डः महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति यः रामायणस्य कथायाः विविधपक्षेषु अन्यतमः अस्ति । सुन्दरकाण्डः भगवतः रामस्य निर्वासनकाले घटितानां घटनानां वर्णनं करोति ।

अस्मिन् अध्याये हनुमानः रामभक्तेः प्रतीकः भूत्वा सीतामातुः अन्वेषणार्थं लङ्कादेशं गच्छति । हनुमानस्य दूरदर्शिता, सीतामातुः प्रति तस्य निष्ठा च अस्य अध्यायस्य महत्त्वपूर्णः सन्देशः भवति ।

रावणस्य विनाशस्य घटनाः अपि सुन्दरकाण्डे वर्णिताः सन्ति ये रामायणस्य कथानकस्य कृते अतीव महत्त्वपूर्णाः सन्ति। सीतामातुः मुक्तिं रावणस्य दम्भस्य च परिणामान् दर्शयितुं अयं अध्यायः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति । एतदतिरिक्तं सुन्दरकाण्डः भगवान् हनुमानस्य सन्देशस्य, शौर्यस्य च वर्णनं करोति । एतेषां सर्वेषां कारणानां कारणात् सुन्दरकाण्डः रामायणस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति यः धर्मस्य, श्रद्धायाः, साहसस्य, भक्तिस्य च महत्त्वं व्याख्यातुं साहाय्यं करोति ।

रामायणस्य सुन्दरकाण्डः महर्षिवाल्मीकिलिखिते महाकाव्ये हिन्दुधर्मस्य महत्त्वपूर्णः अध्यायः अस्ति । रामायणस्य पञ्चमोऽध्यायः इति ज्ञायते महर्षिवाल्मीकिस्य आदिकन्दः इति च कथ्यते । सुन्दरकाण्डस्य महत्त्वं निम्नलिखितकारणात् अस्ति ।

1. हनुमान चालीसा का महत्त्व : सुन्दरकाण्डे हनुमान जी का महती भूमिका है। अत्र प्रतीयते यत् हनुमानजी बाल्यकाले भक्ति-शक्ति-ब्रह्मचर्यरूपेण रामभक्तौ स्थायित्वं वर्तते। अत्र संकलितं अस्ति, अस्माकं काले हनुमानचालीसा इति नाम्ना लोकप्रियतया प्रसिद्धम् अस्ति ।
2. हनुमानजी इत्यस्य भक्तिः शक्तिः च।सुन्दरकाण्डे सीता मातां अन्वेष्टुं हनुमानजी लङ्कागमनस्य वर्णनं भवति। एषा अद्भुता घटना दर्शयति यत् हनुमत् जी अपारशक्तियुक्तः, भगवतः रामस्य प्रति अमिश्रितभक्तिः च अस्ति । ते भगवतः रामस्य सेवकत्वेन भक्तिस्य प्रतीकाः सन्ति।
3. भक्ति-सेवा-महत्त्वम् : सुन्दरकाण्डे दर्शिताः घटनाः भक्ति-सेवायाः महत्त्वं प्रदर्शयन्ति । हनुमानजी-माता-सीता-प्रेमस्य, आपत्कालीन-स्थितौ तस्याः सेवायाः च उदाहरणं दृष्ट्वा जनानां शक्तिः प्राप्यते, तेभ्यः ईश्वर-प्रति भक्ति-सेवायाः महत्त्वपूर्णा शिक्षा प्राप्यते।
4. धर्म-नैतिकता-वनप्रस्थ-आश्रमस्य महत्त्वम् : तारुसुन्दरकाण्डे नैतिकता-धर्म-समर्पण-वनप्रस्थ-आश्रमयोः महत्त्वं राम-लक्ष्मण-जटायु-सुग्रीव-हनुमान-आदिभिः विविधैः पात्रैः प्रदर्शितम् अस्ति । जीवने सत्यं, धर्म, नैतिकमूल्यानि च स्थापयितुं एषा सामग्री महत्त्वपूर्णा अस्ति।

एवं प्रकारेण सुन्दरकाण्डे रचितघटनाभिः पात्रैः च धर्म-भक्ति-सेवा-नैतिकता-आध्यात्मयोः महत्त्वपूर्णाः शिक्षाः संकलिताः भवन्ति । अतः हिन्दुधर्मे सुन्दरकाण्डस्य महत्त्वं मन्यते ।

प्रस्तुते शोधपत्रे सुन्दरघटनायाः विशेषसमीक्षा कृता अस्ति। अयं प्रकरणः ६८ कान्टोषु लिखितः अस्ति । सीताजी इत्यस्य स्थाननिर्धारणाय हनुमत्जी इत्यस्य कर्मणां वर्णनं कृतम् अस्ति । एतस्य घटनायाः नाम सुन्दरं किमर्थम् अभवत् ? अस्मिन् विषये जनाः भिन्नाः विचाराः प्रकटितवन्तः - रामायणतिलकस्य लेखकः सम्भवतः एतस्य घटनायाः सुन्दरकाण्डः इति कथयति यतोहि तस्मिन् श्रीरामः सुन्दरी सीतायाः अस्तित्वस्य वार्ता हनुमानजीतः प्राप्तवती। अस्य प्रकरणस्य अन्त्यश्लोकं पश्यन्तु-

सन्दरेसुन्दरीसीतामक्षतामारुतेर्मुखात्।

श्रुत्वाहृष्टस्तथैवास्तुसरामःसततंहृदि।।

अध्यात्मरामायणे अन्तिमश्लोकस्य प्रथमः छन्दः 'जन्मनोहर्मादिकाव्यम्' अर्थात् रामायणस्य नाम 'जन मनोहर आदि काव्य' इति उक्तः अस्ति। सम्पूर्णं रामायणं सुन्दरम् अस्ति। तदनन्तरं सुन्दरकाण्डः अतीव सुन्दरः अस्ति । यथा महाभारते विराटपर्वः उत्तमः भागः, तथैव सुन्दरकाण्डः रामायणे अपि उत्तमः भागः अस्ति । तस्य श्रेष्ठत्वस्य कारणं व्याख्याय अस्य काण्डस्य विषयवस्तु अतीव सुन्दरम् इति उक्तम् । अतः एषा घटना सुन्दरप्रसङ्गः इति उच्यते ।

सुन्दरेसुन्दरोरामःसुन्दरेसुन्दरीकथा ।

सुन्दरेसुन्दरीसीतासुन्दरेकिनसुन्दरम्।।

एवं सुन्दरकाण्डे काण्डविशेषणत्वेन सुन्दरः प्रस्तुतः । न्दर शब्दस्य उत्पत्तिः सुष्ठु उनाति आदरी करोति चित्तं इति सुन्दरम् । हृदयं मधुरं यः करोति सः सुन्दरः अस्ति। यत् पाठकस्य हृदयं आर्द्रयति तत् सुन्दरम्। अमर परवाचा सुधा में सुदरीते द्रुड। आदरः। इति कथं सुन्दरं आदरणीयं च। 'यादा सु उन्नाति, चितमन द्रवी करोति उन्दी केल्डाने।' एवं प्रकारेण सौन्दर्यं द्रवीभवति ।

एवं सुन्दरकाण्डस्य कथानकं यथा । हनुमानजी समुद्रं कूदन् मैनाकपर्वतस्य हनुमानजीयाश्च सुरसराक्षसस्य उपरि विजयस्य 'स्वागतं' कृत्वा सिम्हिकां मारयित्वा समुद्रस्य पारं गत्वा लङ्कायाः सौन्दर्यं अवलोक्य लघुरूपेण प्रवेशं कृत्वा चन्द्रदेवस्य तत्कालीनस्य अत्यन्तं सुरम्यवर्णनं कृतवान्। हस कृतम्

चन्द्रोऽपिसाचिन्यमिवास्यतुर्जवं

स्तारागणैधेतोविराजन्।

ज्योत्स्नावितानेनवितत्यलोका

नुतिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मिः ॥

एवं सीतायाः अन्वेषणं कुर्वन्तं लङ्कापुरीं दृष्ट्वा विस्मितः सन् तस्मिन् काले सः प्रत्येकं गृहं अन्वेषमाणान् राक्षसान् दृष्ट्वा रावणस्य गृहं पुष्पकविमानं च दृष्टवान् यत् रावणेन कुबेरात् प्राप्तम् आसीत्। रावणस्य उत्तमवने सहस्राणि स्त्रियः दृष्ट्वा मन्दोदरी तां सीता इति मत्वा प्रसन्ना अभवत् । पश्चात् सा सीता नास्ति इति ज्ञात्वा पुनः सीता हरेममध्ये प्राप्ता ।

स्थापनम् . सीतां कुत्रापि न प्राप्य अशोकवाटिकायां वृक्षपत्रेषु निगूढं ततः तां अन्वेषुं निश्चितवान् । वने सौन्दर्यं दृष्ट्वा हनुमानजी सीतां चैत्यप्रसादस्य (मन्दिरस्य) समीपे करुणावस्थां दृष्टवान्। सीतां ज्ञात्वा तस्याः सौन्दर्यस्य मूल्याङ्कनं कृत्वा सीतां पीडां दृष्ट्वा दुःखं अनुभवन् सीतायाः दर्शनेन प्रसन्नः भवति। रावणः स्त्रीगणेन सह अशोकवाटिकां प्रविशति।

निद्रामदपरीताक्ष्योरावणस्योस्तमस्त्रियः

अजुजुग्मुःपतिवीरंधनंविद्युल्लताइव।

शोकावस्थायां रावणः सीतार्जीं प्रलोभयित्वा स्वप्रति आकर्षयितुं प्रयतते । परन्तु सीता तं रामस्य पुरतः तुच्छं वदति। ततः सीतां मासां दत्त्वा स्वयं प्रासादं प्रतिगच्छति रावणः । तत्र उपस्थिताः राक्षसाः सीतां वधस्य तर्जनं कुर्वन्ति, परन्तु सीता तेषां वचनं न शृण्वन् शोकेन विलपितुं आरभते, प्राणान् त्यागं कर्तुं च निश्चयति ।

तस्मिन् एव काले त्रिजातः स्वप्ने रामस्य विजयं रावणस्य पराजयं च दृष्टवान् इति अवदत् । इति श्रुत्वा सर्वे राक्षसाः सीतां आदरं कर्तुं प्रवृत्ताः । एतस्मिन् एव क्षणे हनुमानः अवसरं प्राप्य सीतायाः सम्मुखं प्रादुर्भूत्वा श्रीरामस्य दूत इति घोषयित्वा रामस्य मुखात् श्रुतं रामस्य सम्पूर्णं कथां कथयति स्म । श्रीरामस्य वलयम् सीतायै दत्त्वा स्वेन सह आगन्तुं प्रार्थितवान्।

सीता भर्तृभक्ता आसीत्, अतः सा स्वेच्छया कस्यचित् पुरुषस्य स्पर्शं न इच्छति स्म ।

भर्तृभक्तिपुरस्कृत्यरामादन्यस्यवानर ।

नाहंस्पष्टस्वतोगात्रामिच्छेयंवानरोत्तम् ।।

चित्रकूटे घटितस्य काकस्य घटनां हनुमानं प्रति कथयन् चूडामणिं दत्त्वा रघुनाथ जी एतेन ज्ञास्यति इति उक्त्वा वानराणां वीरतां कथयन् सः उत्तरदिशि प्रस्थितवान् । हनुमान् मन्यते स्म यत् राक्षसानां सामर्थ्यं ज्ञातव्यम् इति। अतः सः अशोक वाटिकां नाशयितुं आरब्धवान्। एतां वार्तां श्रुत्वा रावणः किङ्करः नाम राक्षसं प्रेषितवान् यः हनुमतेन हतः । हनुमानः जमुमालीं सप्त मन्त्रीपुत्रान्, रावणस्य पञ्च सेनापतयः, रावणस्य पुत्रः अक्षयकुमारं च मारितवान् । तदनन्तरं इन्द्रजित् ब्रह्मास्त्रे हनुमन्तं बद्ध्वा रावणस्य दरबारं प्रादुर्भूतवान्। प्रहस्थः तस्य परिचयस्य विषये, लङ्कागमनस्य कारणं च पृष्टवान्? सः स्वं श्रीरामस्य दूत इति वर्णयित्वा रावणं प्रति व्याख्यातवान् यत् सः रामं शरणार्थम् गन्तव्यम् इति। क्रुद्धः रावणः उवधम् आज्ञापयत्। अथ विभीषणः तत् अन्याय्यं मत्वा अन्यं किमपि दण्डं दातुं निश्चितवान् । एवं तस्य पुच्छं वस्त्रेण आच्छादयित्वा दग्धं कर्तुं निश्चितम् । एवं कृत्वा हनुमान् प्लवन् समस्तं लङ्कां प्रज्वलितवान् । तदनन्तरं सः समुद्रे उत्प्लुत्य अग्निं निवार्य पुनः सीतां मिलितुं प्रत्यागतवान् । समुद्रं पारम् आगत्य सः स्वमित्राणां जाम्बवन-अङ्गादिभिः सह मिलित्वा लङ्कायाः सम्पूर्णं कथां कथितवान् ।

समुद्रतीरात् उत्साहिताः भूत्वा मधुवनं गत्वा स्वेच्छानुसारं मधुफलानि सेवित्वा वनरक्षकं कर्षन्ति स्म । वनपालाः सुग्रीवं गत्वा तस्मै सर्वकपिकथां कथयेयुः । एतां घटनां श्रुत्वा सुग्रीवः सफलतायाः पूर्वानुमानं कृत्वा अवदत्। गत्वा तान् शीघ्रम् आगन्तुम् आज्ञापयत्। आदेशं प्राप्य अङ्गदः, हनुमान् इत्यादयः किष्किन्धां प्राप्तवन्तः। हनुमानः सीतादेवीयाः दर्शनस्य वार्ता श्रीरामाय पुष्टिं कृत्वा तस्याः चूडीं दत्तवान्। सीतायाः वार्ता प्राप्य श्रीरामः तस्याः शोकं कर्तुं आरब्धवान् ।

उद्देश्यम्

1. आदि कवि वाल्मीकि रामायणं च संक्षेपेण अध्ययनं कर्तुं।
2. वाल्मीकिरामायण सुन्दरकाण्डस्य समीक्षात्मकं अध्ययनं कर्तुं

शोधपद्धतिः

प्रस्तुते शोधप्रबन्धे रामायणस्य सुन्दरकाण्डस्य महत्त्वस्य अध्ययनं भविष्यति। प्रस्तुतं शोधं सम्पन्नं कर्तुं ऐतिहासिकसंशोधनपद्धतिः, वर्णनात्मकपद्धतिः, व्याख्यानविधिः च प्रयुक्ता भविष्यति। धार्मिकपुस्तकानां शास्त्राणां च सन्दर्भः गृह्यते।

गौणदत्तांशः अनेकेभ्यः संसाधनेभ्यः एकत्रितः भवति यथा विभिन्नपुस्तकालयाः, पुस्तकानि, शोधपत्रिकाः, अन्तर्जालः, पत्रिकासु साहित्यिकस्तम्भाः, वृत्तपत्रेषु च, आधिकारिकजालस्थलम्।

विश्लेषण

रामायणकालस्य सुन्दरकाण्डसंस्कृतेः सामाजिकव्यवस्था

सुन्दरकाण्डस्य कथानकं भारतीयसंस्कृतेः अनेके महत्त्वपूर्णाः सामाजिकाः आध्यात्मिकाः च तत्त्वानि सन्ति । भारतीयसंस्कृतेः विविधाः पक्षाः अस्मिन् प्रतिनिधित्वं कृतवन्तः येन सामाजिकव्यवस्थायाः मूलभूतमूलाधारस्य सृजनशीलतायाः च अवगमनं भवति ।

1. परिवारस्य महत्त्वम् : सुन्दरकाण्डे परिवारस्य परिवारसंरचनायाः च महत्त्वं स्वीकृतम् अस्ति। भारतीयसंस्कृतौ परिवारः समाजस्य आधारः इति मन्यते, पारम्परिकमानवसम्बन्धानां केन्द्रं च मन्यते । सुन्दरकाण्डः राम-सीता-लक्ष्मणयोः पारिवारिकबन्धः, प्रेम, सहकार्यं च वर्णयति ।
2. धर्मस्य महत्त्वम् : सुन्दरकाण्डे धर्मस्य महत्त्वे बलं दत्तम् अस्ति। भगवान् रामः धर्मावतारः मतः सः सत्यं न्यायं धर्मं च स्वस्य आध्यात्मिकमार्गं अनुसरति। धर्मः नैतिकता च समाजस्य मौलिकः आधारः इति सूचयति, तेषां अनुसरणं प्रत्येकस्य व्यक्तिस्य कर्तव्यम् इति सूचयति ।
3. सामाजिकन्यायः- सामाजिकन्यायस्य महत्त्वं सुन्दरकाण्डे उक्तम् अस्ति। हनुमानजी माँ सीता प्रति सामाजिकन्यायस्य अनुसरणं स्वस्य शौर्यं, साहसं, समर्पणं च कुर्वन्ति। रावणस्य अत्याचारस्य अन्त्यं कृत्वा सीतामातां स्वपरिवारं प्रति आनयत्। सामाजिकन्यायस्य महत्त्वपूर्णतत्त्वानि प्रकाशयति ।
4. सामाजिक अनुशासनम् : सुन्दरकाण्डे सामाजिक अनुशासनस्य महत्त्वस्य प्रतिनिधित्वं कृतम् अस्ति। भगवान् रामः समाजस्य कृते न्यायाय, न्यायाय, नियमानाम् आश्रयाय च प्रयतमानो आदर्शः न्यायपूर्णः राजा इति चित्रितः अस्ति ।

सामाजिकव्यवस्थायाः विविधाः पक्षाः यथा सामाजिकमूल्याः, पारम्परिकसम्बन्धाः, धर्मः, नैतिकता, सामाजिकन्यायः च सुन्दरकाण्डे प्रतिनिधित्वं प्राप्नुवन्ति । संस्कृतिसामाजिकव्यवस्थायाः प्रशंसाम् करोति आदर्शसामाजिकव्यवहारं च प्रदर्शयति ।

मानवः स्वाभाविकतया सामाजिकः पशुः अस्ति। आत्मरक्षायाः दृष्ट्या समाजः एतादृशेन समुदायरूपेण जीवितुं सामान्यप्रवृत्त्या आरब्धः यस्मिन् विभिन्नाः सदस्याः स्वस्य अधिकारस्य अपि च अन्येषां अधिकारस्य आदरं कुर्वन्ति कालप्रवाहेन सह समाजस्य विविधाः विश्वासाः परम्पराः च निश्चितरूपं रूपं च गृह्णन्ति तथा च तेषु युगधर्मानुसारेण किञ्चित् परिवर्तनं भवति। खमायखण्डविशेषस्य सामाजिकस्थितौ व्यवस्थायाश्च अन्तर्गतं मान्यताप्राप्ताः सर्वे तत्त्वानि समाविष्टानि सन्ति । परन्तु व्यापकप्रसारितस्य आर्थिक-धार्मिक-राजनैतिक-स्थितेः कारणात् सामाजिक-व्यवस्थायां तेषां स्वीकारः न अभवत् । वर्णाश्रम, परिवार, महिला, स्थिति, शिक्षा, आहार, वस्त्र, आभूषण, मनोरञ्जन आदि विषयो पर सामाजिक परिस्थितौ चर्चा करना उचित है। उपर्युक्ततत्त्वानि रामायणकालसंस्कृतेः सामाजिकव्यवस्थायां एवं प्रकारेण प्राप्यन्ते ।

परिवारं

परिवारः समाजस्य लघुतमः एककः अस्ति तथा च कस्यापि सामाजिकविकासस्य प्रथमं सोपानं परिवारः अपि भवति । रामायणकालस्य संस्कृतिषु कुलरूपं पैतृकम् आसीत् । पिता कुलस्य रक्षकः । पितुः अर्थात् कुलप्रमुखस्य आज्ञापालनं कुटुम्बस्य प्रत्येकस्य सदस्यस्य कर्तव्यम् अस्ति। पितुः आज्ञां अनुसृत्य रामः सम्पूर्णं राज्यं त्यक्त्वा वनम् अगच्छत् । २/४० चित्रकूटे च मातृगुरुभ्रातृणां अनुनयेन अपि ग्रामजनाः पितुः आज्ञापालनं स्वस्य परमधर्मं मन्यन्ते स्म, भारतं पितुः आदरं कर्तुं अपि उपदेशं दत्तवन्तः।

नमयाशासनंतस्यत्यक्तुंन्याय्यमरिंदम्।

सत्वयापिसदामान्यःसवैबन्धुसनःपिता। '

कुटुम्बे मातुः स्थानं पूज्यं सम्माननीयं च आसीत्, परन्तु मातुः स्थाने पितुः आज्ञापालनं कुर्वन् कोऽपि पुरुषः धर्मेण दूषितः न भवेत् -

पितुर्हिवचनं कुर्वन्नकश्चिन्नामहीयते। "

रामायणे भ्रातृप्रेमस्य, सौहार्दस्य च अद्वितीयं चित्रणम् अद्यापि आदर्शानाम् आधारेण अत्यन्तं प्रशंसितम् अस्ति । अग्रजस्य प्रति आदरात्, प्रेम्णा च स्वतः एव प्राप्तं राज्यं भरतः न स्वीकृतवान् । १४ वर्षाणि यावत् राज्यं धरोहररूपेण निर्वाहितवान् । लक्ष्मणः भ्रातुः प्रेम्णा स्वराज्यं, परिवारं, पत्नीं च त्यक्त्वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं निर्वासनं प्राप्य लङ्कायां युद्धे अग्रणी भूत्वा भ्रातुः रक्षणं कृतवान् । अत एव रामः इदम् उक्तवान् -

देशे - देशेकलत्राणिदेशेदेशेचबान्धवाः।

तंतुदेशेनपश्यामियत्रभ्रातासहोदरः।।

कुटुम्बे भार्यायाः गृहिणीयाः वा स्थानं कियत् महत्त्वपूर्णं सम्माननीयं च भवितुम् अर्हति ? स्त्रियाः भार्यायाः चरित्रं कियत्पर्यन्तं प्रशंसितुं शक्यते इति रामायणस्य सीतां न ज्ञात्वा ज्ञातुं न शक्यते। परन्तु एतेन सह तस्य कैकेयी इव भार्या अपि अस्ति। तस्य नाम निन्दायाः पर्यायं कृतवान्। पितृभ्रातृपत्नीमातृआदीनां सामञ्जस्यपूर्णेन आदर्शसम्बन्धेन सह बहुपत्नीत्वस्य प्रथा रामायणकालस्य संस्कृतिषु अपि प्रचलिता आसीत् । रामं विहाय प्रायः सर्वेषां राजानां बहूनि भार्याः आसन् । हारेभ्यः भार्याणां मध्ये परस्परं ईर्ष्या, द्वेषः च आसीत् । राम अभिषेकस्य वार्तां ज्ञात्वा दासी मन्थरा कैकेयी इत्यस्याः पत्नीत्वेन भयं दर्शितवती आसीत् ।

उपस्थास्यसिकौशल्यांदासीतत्त्वंकृतांजलिः।

पुत्रश्चतवरामस्यप्रेष्यत्वंहिगमिष्यति।।

यदा हनुमान् जी लङ्कां प्रविश्य तस्मिन् नगरे भ्रमन् आसीत्। तस्मिन् काले कुटुम्बवासिनः परस्परं मिश्रिताः बहवः राक्षसाः गृहाणि दृश्यन्ते स्म ।

तत्कालीनसंस्कृते पुत्रस्य कुटुम्बे अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानं आसीत् ।पुत्रस्य अभावे दुःखिताः राजानः सागरः, दश्रथः, कुष्णाथः इत्यादयः तपस्यं याज्ञं वा कुर्वन्ति स्म । केवलं पुत्र एव वंशं अबाधितं धारयति । पितृणां ऋणं पुत्रं प्राप्य एव सम्भवति । पुत्रद्वारा एव सः व्यक्तिः मोक्षं प्राप्नोत् यदि अन्तिमाः संस्काराः क्रियन्ते स्म । अत एव मातापितरौ पुत्रस्य हिताय बहु सत्कर्म कुर्वन्ति स्म । समाजे उत्तमचरित्रस्य, उदात्तगुणानां, प्रेमसम्बन्धानां च विकासः कुटुम्बात् आरभ्यते, एतेषां उत्तमानाम् आचरणानां शिक्षा अपि कुटुम्बे एव प्राप्यते । यस्य परिणामः कालान्तरेण सामाजिकसम्बन्धाः अभवन् ।

स्त्रियाः स्थितिः

कस्यचित् समाजस्य उन्नतस्थितिं ज्ञातुं स्त्रियाः स्थितिं मूल्याङ्कनं मापदण्डः एव । रामायणे स्त्रियाः धर्मः, स्थितिः इत्यादयः विषयाः अतीव प्रचुराः सामग्रीः उपलभ्यन्ते । रामायणस्य युगः भारतीयसंस्कृतेः युगः आसीत् यदा क्रमेण महिलानां स्वतन्त्रतायाः प्रतिबन्धः आरब्धः, महिलानां व्यक्तित्वं च सीमितव्याप्तिपर्यन्तं संकुचितं भवितुं आरब्धम् । यदा तस्याः पुत्रः रामः वनं गतः तदा कौशल्यः शोकेन दशरथं प्राह -

गरितेकापतिनार्याद्वितीयागतिरात्मजः।

तृतीयाज्ञातयोराजश्वतुर्थीनैवविद्यते।।

एवं स्त्रियाः पितरं, पतिं, पुत्रं च विहाय अन्यत् अस्तित्वं नासीत्, तत्कालीनसंस्कृतौ बालिकाजन्मः सुखस्य विषयः नासीत् । बालिकायाः जन्मनः समये जनाः चिन्तिताः भवन्ति स्म ।

कन्यापितृत्वदुःखंहिसर्वेषामानकाक्षिणाम्।।

एषा चिन्ता कारणद्वयेन भवितुम् अर्हति स्म । बालिकायाः प्रथमविवाहसमये वरपक्षः बालिकायाः पितुः सदृशः अथवा नीचः स्थितिः अस्ति चेदपि बालिकायाः पिता अवमाननाम् प्राप्नोति द्वितीयकन्यायाः आचरणं न स्याद् अनभिमानम् । तस्य विनयः बलात् दूषितः न भवेत्। बालिकायाः पैतृकपरिवारः सर्वदा विपत्तौ तिष्ठति। राजा जनकः सीतासदृशायाः कन्यायाः विषये चिन्तितः आसीत् -

चिन्तामम्यदगमद्

रामायणे अन्यत्र स्त्रीणां प्रति आक्रोशस्य अनादरस्य वा भावः नास्ति । बालिकायाः सम्यक् परिपालनं कृतम् आसीत् । राजा जनकः स्वपुत्रीं सीतायाः उपरि सर्वं हृदयप्रेमं पातितवान् आसीत् ।

स्नेहो माई निपतिताः - बालिकाः विविधाः प्रकाराः शिक्षां दत्त्वा संस्कृताः कृताः आसन्। बालिका सङ्गीतादिषु निपुणा आसीत् । रामस्य गमनसमये यदा सीता सहमतिम् न प्राप्नोत् तदा सीता पवित्रशास्त्रम् उद्धृत्य पतिपत्नीयोः निरन्तरसहजीवनस्य प्रमाणीकरणं कृतवती । इह लोके या स्त्रियं पित्रा जलदानाय धर्मव्रतं कृत्वा पुरुषाय दीयते, सा मृत्योः अपि तस्यैव तिष्ठति ।

रामायणकालपर्यन्तं स्त्रियाः वेदपाठाधिकारः न हतः आसीत् । सा नियमितरूपेण संध्यापसनं होमादिकं च करोति स्म । तत्र सीतायाः सायं पूजायाः वर्णनम् अपि अस्ति ।

सन्ध्याकालमनाःश्यामाध्रुवमेष्यतिजानकी ।

नदीचेमांशुभजलांसध्याथपरवर्णिनी ।

वाल्मीकिः स्वग्रन्थे बालिकारूपद्वयं वर्णितवान् अस्ति । लङ्कायां काश्चन स्त्रियः केचन राक्षसाः च आसन् येषां कर्णललाटयोः विशालाः केचन पादाः केचन अन्ये शरीराङ्गाः कुरूपाः च आसन् । केनचित् तस्याः केशेभ्यः कम्बलं कृत्वा धारयति स्म । केचन ह्रस्वाः, केचन लम्बाः, कुब्जाः, केचन राक्षसाः, केचन पीतनेत्राः, विचित्रमुखाः च आसन् । स्त्रियः पतिभक्ताः आसन्, ते अन्यं पुरुषं न इच्छन्ति स्म, यदा रावणः सीतां अपहृतवान् । तस्मिन् समये सः सीतां बहु प्रलोभयितुं प्रयत्नं कृतवान् । सा भर्तारं सर्वं मन्यते स्म । यदा रावणः सीतां तर्जयति स्म । तस्मिन् समये सीता स्वस्य सद्वृत्त्या (पतिव्रतधर्म) भर्तुः शौर्येण रावणाय हितकरं वचनं उक्तवती -

यथा शची इन्द्रस्य पत्नी तथा अहमपि रामपत्नी । एवं त्वदतिरिक्तः को मां प्राप्तुम् इच्छति ।

रामायणकाले स्त्रीषु तपः अधिकः तीव्रः आसीत्, सीताजी इत्यस्याः सामर्थ्येन रावणं भस्मकरणं कर्तुं शक्तिः आसीत्, परन्तु रामस्य अनुमतिं न प्राप्य स्वस्य तपस्यां सुरक्षितं स्थापयितुं चिन्तयित्वा च सीता रावणं भस्मं न दहति स्म ।

असंदेशस्तुरामस्यतपसच्यानुपालनात् ।

नत्वांकुर्मिदशग्रीवभस्मभस्मार्हतेजसा ।।

रामायणकालस्य संस्कृतिषु अष्टविधाः विवाहाः प्रचलिताः आसन् । अनुलोमाविवाहानाम् उदाहरणानि सन्ति, परन्तु प्रतिलोमाविवाहाः सर्वथा निषिद्धाः आसन् । बालिका पूर्णयौवनस्य आसीत् । अस्मिन् विषये विवाहः इति शीर्षकेण एव सम्पूर्णा चर्चा कृता अस्ति । विवाहितायाः इष्टतमः प्रशंसनीयः गुणः भर्तृभक्तिः आसीत् । रामायणस्य विभिन्नेषु प्रकरणेषु भर्तुः प्रति निष्ठायाः महत्त्वं बहुवारं प्रशंसितम् अस्ति । एते सर्वे सन्दर्भाः सीतायाः विविधसंवादात् । पतिः एव भार्यायाः धर्मः । अयं लोकः परलोकः वा, पतिः एव वेगः । यदा दानवराजः सीतां तर्जयामास भार्याम् । सीता तर्जिता अपि न अङ्गीकृतवती, तस्मिन् समये सा सर्वान् राक्षसान् स्ववशं आनेतुं आज्ञापयत् । सर्वैः राक्षसैः तर्जिता अपि सीता भर्तुः धर्मे विश्वासं कृत्वा पतिः दरिद्रः राज्यहीनः वा, सः मम स्वामी अस्ति, सः मम गुरुः इति अवदत् । अहं तेषु सक्तः अस्मि, भविष्यामि च । यथा सुवर्णचन्द्रः सूर्यसक्तः तिष्ठति-

दीनोवाराज्यहीनोवायोमेंभार्तासमेगुरुः ।

तंनित्यमनुरक्तास्मियथासूयेसुवर्चला ॥

यथा शची इन्द्रसेवायां वर्तते। महर्षि वशिष्ठे देवी अरुन्धती, चन्द्रमे रोहिणी, चन्द्रमे सुकन्या, सत्यवने सावित्री, सौदास में श्रीमती कपिल, दमयन्ती, केशिनीसागर में भीमकुमारी दमयन्ती, पति निषाधा राजा नल में अनुराग। तथैव अहं भर्ता इक्ष्वाकुवंश शिरोमणि भगवान् श्री राम भक्तः। स्त्रियाः कृते पतिः एव पवित्रतमः। भर्तुः सेवनात् परं तपः नास्ति। स्थितिः यथापि भवतु, भर्तुः पादयोः छाया (आश्रयः) श्रेष्ठा भवति।

पतिः पुरे वा वने वा वसति, शुभः अशुभः वा, ताः एव भर्तृप्रमिणः स्त्रियः उत्तमाः लोकान् प्राप्नुवन्ति। अनसुया सीतायाः पालनधर्मं प्रवचनं कुर्वन् उक्तवान् आसीत् यत् पतिः दुष्टः कामुकः वा दरिद्रः वा आर्यस्त्रीणां कृते पतिः एव परमः देवः -

दुःशीलःकामवृत्तोवाधनेर्वापरिवर्जितः।

स्त्रीणांआर्यस्वभावनांपरमंदैवतंपतिः।।

पत्नी भर्तुः भाग्यं उत्तराधिकारं प्राप्नोति। जगति सर्वे सम्बन्धाः केवलं सीमितसुखं ददति। पतिः एव अन्यः असीमसुखदातुः। अतः का स्त्री भर्तारं न पूजयिष्यति ? तत्कालीनसंस्कृतौ पुरुषाणां वर्चस्वं, स्त्रियाः अधीनतां च विषये स्वराः उत्थापिताः आसन्। परयुगे मनुः उक्तवान् यत् भर्तुः स्त्रियाः उपरि पूर्णतया नियन्त्रणं भवति। सार्वभौमत्वघोषणायाः दृढभूमिका रामायणे उपलभ्यते। स्त्रियाः अधीनतायाः स्वराः प्रतिध्वनिताः अपि तस्मिन् काले स्त्रियः पर्याप्तं सम्मानिताः आसन्। स्त्रियाः सुरक्षायाः सम्पूर्णः भारः पुरुषे वा परिवारे वा आसीत्। चित्रकूटे रामः याचितवान् आसीत् यत् भवतः स्त्रियः अवमाननाद् वा ईर्ष्यायाः वा रक्षणं अर्हन्ति इति। भवतः एषः व्यवहारः अनुचितः-

दारारक्ष्याविमर्शनात्"।

एवं रामायणे दशरथ-रावण-मरणात्, तयोः पत्न्याः करुण-विलापात्, भर्त्रा सह परलोकं गन्तुं जगतः त्यागस्य इच्छायाः च प्रामाण्यस्य करिश्मा अवगन्तुं शक्यते। रामायणयुगे एव समाजे विधवाणां प्रति अशुभः अशुभः वा भावः नासीत्। सा अपि विधवा इव कस्मिन् अपि अशुभे शुभे कार्ये वा भागं गृह्णाति स्म।

रामायणे सतीभ्यासस्य उल्लेखः नास्ति। कौशल्याः दशरथस्य मृत्योः शोकं कुर्वन् एवम् उक्तवान्।

इदंशरीरमालिङ्ग्यप्रवेक्ष्यामिहुताशनम्।

कौशल्या वा अन्या वा भार्या वा सती न बभूव। उत्तरकाण्डे एकस्मिन् स्थाने कुशध्वजस्य राज्ञः पत्न्याः सतीकरणस्य उल्लेखः अस्ति। परन्तु उत्तरकाण्डस्य एतत् स्थानं प्रत्यक्षतान्शः सम्भवति। तदनन्तरयुगे प्रतिष्ठितत्वमपि सम्भवति। सतीभ्यासस्य आरम्भः भवति। सतीप्रथा इव रामायणकालस्य समाजे आर्यस्त्रीणां पुनर्विवाहस्य उल्लेखः नास्ति। परन्तु वलिस्य मृत्योः अनन्तरं तारा स्वपत्न्या इव सुग्रीवस्य सह वसितुं आरब्धा। रामायणस्य अनुसरणं कृत्वा समकालीनसमाजस्य स्थापितायाः एतादृशायाः परम्परायाः विषये ज्ञातुं शक्यते। संक्रमणयुगे समाजे स्त्रियाः स्थानं यथा प्रथायाः महत्त्वपूर्णतया अवनतिः अभवत् सः पुरदाहस्य अभ्यासः एव। तस्मिन् समये बालिकाः आवरणं विना एव तिष्ठन्ति स्म किन्तु विवाहानन्तरं आर्य-रक्षसा महिलाः आच्छादिताः एव तिष्ठन्ति स्म।

यदा रावणः वदति हे सुमुखी! मण्डोदरीं च सर्वा राज्ञीस्तव दासाः करिष्यामि, एकवारं मां पश्यतु। न तपस्विनाहं तव मुखं सुन्दरम् । अत्र न कश्चित् भागः विशेषणः दत्तः । यतः राज्ञ्या सर्वाणि शरीराङ्गानि निगूढानि आसन् । सा जानुभ्यां अन्ते नतशिरः उभयोः घटनायोः बद्धा पादयोः पश्यन्ती आसीत् । न तस्य शरीरस्य भागः दृश्यते। वस्त्रान्तर्गता अपि मुखं प्रकाशते। तेन ज्ञायते यत् रामायणकालस्य सुन्दरकाण्डे एवं प्रकारेण सामाजिकपर्दे व्यवस्था आसीत् । एतदेव वाः वाल्मीकिरामायणे अध्यात्मरामायणे च उक्तः।

तृणमन्तरतःकृत्वाप्रत्युवाचशुचिस्मिता।

रामायणकालस्य सामाजिकसंस्कृतौ स्त्रियाः सम्मानः, शिष्टव्यवहारः, शिष्टाचारः च अनुसृताः आसन् । परिवारस्य देशस्य च उत्थाने महिलानां समानं योगदानम् आसीत् ।

शिक्षा

सभ्यतायाः संस्कृतिस्य च सम्यक् प्रसाराय विकासाय च व्यक्तिगतसामाजिकराष्ट्रीयप्रगतेः कृते शिक्षा सर्वथा आवश्यकी अस्ति। मानवजीवने शिक्षायाः सर्वाधिकमहत्त्वम् अस्ति । चरित्रनिर्माणस्य तथा व्यक्तित्वस्य सर्वतोमुखविकासस्य, कर्तव्यबोधस्य जागरणस्य, प्राचीनसाहित्यस्य संस्कृतिस्य च संरक्षणस्य इत्यादीनां प्रयोजनानां पूर्तये शिक्षायाः आवश्यकता वर्तते रामायणकालस्य संस्कृतिषु कियत् शिक्षा प्रसारिता आसीत्। दशरथस्य अयोध्यानगरस्य पुण्यवर्णनात् ज्ञायते यत् शास्त्राध्ययनस्य एकः अपि नागरिकः नासीत् ।

तस्मिन् काले शिक्षादानस्य, व्यापकशिक्षायाः च व्यापकप्रथा आसीत् । शिक्षायाः विचारः साक्षरं कर्तुं न अपितु संस्कृतं कर्तुं आसीत् । रामायणे प्रचारस्य व्यापकं ज्ञानम् आसीत् । गुरु, आचार्य, कुलपति, क्षत्रिय, तप, ब्रह्मवादी, उपाध्याय, शिक्षक, परिवराजक आदि शिक्षा के विस्तार के विभिन्न भाग थे। तस्मिन् युगे शैक्षणिकसंस्थारूपेण आश्रमाणां सर्वोच्चप्रतिष्ठा आसीत् । शतशः शिष्याः शिक्षां प्राप्नुवन्ति स्म । भारद्वाज मुनि, यज्ञ-अग्निहोत्रस्य आश्रमे वेदपुराणकथा-प्रवचनादि-अध्ययनं निरन्तरम् आसीत् । इति वाल्मीकिमुनेः आश्रमे स्थितिः आसीत् । अस्मिन् आश्रमे कला, संगीतादिषु शिक्षा अपि प्रदत्ता आसीत् । लुव-कुशः वाल्मीकितः गायनं वीणावादनं च शिक्षितवान् आसीत् ।

तेषु कालेषु वेदाध्ययनस्य निश्चिता परम्परा आसीत् । शिक्षायाः रूपं मौखिकम् आसीत् । लेखनकलायां जनाः परिचिताः आसन् । अशोकवाटिकायां रामनामलिखितवलयेन सह हनुमानस्य सीतायाः दर्शनं तस्य स्पष्टं प्रमाणम् अस्ति ।

रामनामाङ्कितचेदंपश्यदेव्यङ्गुलीयकम्।।

तस्मिन् काले लेखनस्य स्पष्टप्रमाणानि सन्ति चेदपि तत्कालीनस्य अधिकांशशिक्षा मौखिकरूपेण एव दीयते स्म । श्रुतेः परम्परा अनिष्टा आसीत् । समकालीनसंस्कृतौ अपि अनेकेषु स्थानेषु शिक्षाविषयाणां उल्लेखः बहुधा आसीत् । द्विजातेः कृते वेदस्य अध्ययनम् अनिवार्यम् आसीत् । त्रयीशब्दो वेदानां कृते पुनः पुनः प्रयुक्तः । ऋक्, यजुः, सामः, श्रुतिः, अर्थवः अपि अधीतवन्तः । रामः वेदपारवान् आसीत् । यजुर्वेदस्य सुशिक्षां प्राप्तवान् आसीत् । चतुर्णां वेदानां षट्पदानां च धनुर्वेदस्य निपुणः

यजुर्वेद विनीतश्चवेदविद्धिःसुपूजितः।

धनुर्वेदेववेदौचवेदाङ्गेषुचनिष्ठितः।।

उपनिषद्ज्ञानाय 'वेदान्त' इति शब्दः लोकप्रियः आसीत्, वेदान्तस्य च पाठः अभवत् । रावणस्य कृते वेदान्तस्य विशेषणं प्रयुक्तम् आसीत् । तस्मिन् समये सम्पूर्णं वैदिकसाहित्यम् – चतुर्वेदः, वेदङ्गः, वेदान्तः च शिक्षायाः विषयाः आसन् ।

तस्मिन् आर्यरक्षाविग्रहपूर्णे युगे प्रत्येकस्य व्यक्तिः शारीरिकबलबलं दृढं च भवितुम् आवश्यकम् आसीत् । युद्धशिक्षा तत्कालीनशिक्षायाः अत्यावश्यकं भागम् आसीत् । युद्धविषये ज्ञात्वा व्यायामं प्राप्तुं कौशलं च प्राप्तुं शक्यते स्म । रामायणस्य प्रायः सर्वे पुरुषपात्राः धनुर्वेदे अत्यन्तं प्रवीणाः आसन् ।

आहार

अन्नं जीवानां मूलभूतावश्यकता आसीत् । सृष्टेः विकासेन सह विवेकः अपि वर्धमानः आसीत् । सम्पूर्णे पशुजगति मनुष्यः एव एकमात्रः प्राणी आसीत् यः पाककलाम् आविष्कृत्य स्वस्य आहारस्य विविधतां कृतवान् । ऋतूनां पर्याप्तं वर्णनं तस्मिन् दत्तम् अस्ति । कस्मिन् ऋतौ कः भोजनः उपलभ्यते, कथं च स्वादिष्टं आरोग्यकरं च कर्तुं शक्यते। भौगोलिकप्रभावस्य कारणात् विभिन्नेषु देशेषु भिन्नाः आहाराः प्रचलिताः आसन् । अतः कस्मिन् अपि देशे पाककलानां विकासं ज्ञात्वा तस्य देशस्य सभ्यतायाः संस्कृतिस्य च उन्नतस्थितेः विषये ज्ञातुं शक्यते इति स्वतः एव ।

वाल्मीकिरामायणे नानास्थानेषु अन्नस्य विशिष्टं वर्णनं भवति, येन तत्कालीनपाककलायां विविधाहारवस्तूनि च प्रकाशं क्षिपन्ति । जनानां भोजनस्य अनेकानि संक्षिप्तघटनानि रामायण - 1999 मध्ये द्रष्टुं शक्यन्ते ।

एकः प्रसंगः अस्ति यत् हनुमानजी लङ्कायां सीतां अन्वेष्य रावणस्य पाकशालाम् अगच्छत्, यत्र सः विविधपशुपक्षिणां मांसराशिं, नानाविधमद्यपूरितपात्राणि च दृष्टवान् । महर्षिवशिष्ठस्य राजा विश्वामित्रस्य तस्य सेनायाः च आतिथ्ये अन्यः घटना दृश्यते । अस्मिन् वशिष्ठेन स्वस्य कामधेनुः आदेशः दत्तः आसीत् यत् सः शदरासभोजनं यत्र विविधाः रसाः, धान्यं, सुपारीपत्रं, लेह, चोष्या इत्यादयः सन्ति तथा च सर्वेभ्यः इच्छानुसारं इक्षु, मधु, लावा, मराया, रेष्ठा असव इत्यादीनि उत्तमभोजनानि उपस्थापयतु, सुपारीरस इत्यादीनि उपस्थापयेत्।कृतम्। सर्वे सेना तुष्टा आसीत् सर्वसमन्वितेन समृद्धम् ।

हनुमानजी रावणस्य मधुशालायां विभिन्नप्रकारस्य मद्येन पूरितानि घैलानि दृष्टवान्। तत्र शक्रसवः, 'मध्वीकः', 'पुष्पसवः', फलसवः च भिन्नप्रकारैः चूर्णैः निर्मिताः आसन् । महासुवर्णपात्रेषु मयूरकुक्कुटशूकरगेरदाराजमृगमयूरमांसम् अपश्यत्।

एतादृशी एव घटना रामस्य अश्वमेधयज्ञस्य अस्ति। यज्ञस्य व्यवस्थां कुर्वन् रामः विशिष्टदेशं दत्तवान् यत् उत्तमतण्डुलैः, तिलैः, हरितचणैः, चणैः, कुलथैः, उरद्धिः, लवणैः च सह सहस्राणि कल्पनीयाः। गुडशर्करानिर्मितानि विविधानि भोजनानि भोज्यन्ते स्म ।

विविधानिचगौड़ानिखण्डवानितथैवच।

तस्मिन् समये अशाकाहारीभोजनं बहु प्रचलितम् आसीत् । परन्तु भिक्षवः अशाकाहारं न खादन्ति स्म । पितुः प्रतिज्ञां पूर्णं कर्तुं वनं गमनसमये रामः चतुर्दशवर्षपर्यन्तं ऋषिवत् वने जीविष्यामि, अशाकाहारं त्यक्त्वा केवलं कन्दफलं खादिष्यामि इति उक्तवान् आसीत् ।

चतुर्दशहिवषाणिवत्स्यामिविजनेवने।

कन्दमूलफलैर्जीवन्हित्वामुनिवदामिषम्।।

रावणस्य पत्न्यस्य विभिन्नप्रकारस्य मद्यस्य वर्णनं विहाय मद्यस्य वर्णनं द्रष्टुं शक्यते - सुग्रीवः वाली मृत्योः अनन्तरं राज्यं प्राप्य पानादिना रामस्य साहाय्यस्य प्रतिज्ञां विस्मृतवान् आसीत्, तत् द्रष्टुं शक्यते। अतः स्पष्टं भवति यत् समकालीनसमाजस्य मध्ये सूरस्य स्वतन्त्रतया उपयोगः आसीत् ।

वृक्षाणाम् स्वतः एव उत्पन्नं मद्यं 'दिव्यसुरम्' इति कथ्यते स्म । कृत्रिमरूपेण निर्मितस्य मद्यस्य 'कृत्सुरा' इति नाम्ना आसीत् । गुडात् आकृष्टं मद्यं 'सिद्धू' इति कथ्यते स्म । रामायणकाले आहारस्य अन्तर्गतं एतावता विस्तृतप्रमाणेन सह निन्दा आसीत् तथा च । रामायणकालस्य वानराः शुद्धाः शाकाहारिणः आसन् । मधुः तेषां प्रियं पेयम् आसीत् ।

भक्षन्तःसुगन्धीनिमूलानिचफलानिच।

जग्मुःप्रहर्षेतेसर्वेवभूवश्चमदोत्कटाः।।

राक्षसाः मुख्यतया अशाकाहारिणः आसन्, सम्भवतः पुरुषमांसम् अपि खादन्ति स्म । रावणेन सीतां तर्जितं यत् यदि सा तस्य याचनां न पालयिष्यति तर्हि तां खादिष्यामि इति ।

अस्मिन्मुहूर्तेसर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहेवयम् "

शाकाहारीभोजनवत् मद्यपानं राक्षसेषु अतीव लोकप्रियम् आसीत् । रामायणकाले अपि प्रथमदेवताभ्यः, पितृभ्यः, ईश्वरेभ्यः च भोजनं दातुं परम्परा आसीत् ।

उपसंहार

वाल्मीकिरामायण के सुन्दरकाण्ड के उपलब्ध दार्शनिक तत्वों की विवेचना की गई है। सुन्दरकाण्ड की व्याख्याओं में मेरे द्वारा 'सुन्दरे सुन्दरी सीता' अर्थात् सुन्दरकाण्ड में जगन्माता ब्रह्म शक्ति सीता की व्याख्या की गई है। वस्तुतः जब हम विचार करके देखते हैं तो पाते हैं कि यदि सुन्दरकाण्ड न होता तो ब्रह्मरूपिणी ब्रह्मशक्ति स्वरूपा सीता का यथार्थ वर्णन न हो पाता। सीता के मार्मिक अंशों का उदघाटन सुन्दरकाण्ड में ही हुआ है। इसके बिना सीता का चरित्र अधूरा रह जाता, यह मेरी अपनी मान्यता है। रावण की क्रूरता और सीता की पवित्रता का जैसा भव्य वर्णन सुन्दरकाण्ड में हुआ है वैसा अन्यत्र दुर्लभ हैं ।

सन्दर्भः

1. वाल्मीकिरामायणतिलक, इण्डोलॉजिकलबुकहाउस, बी०एच०यू०, वाराणसी 1983
2. श्रीमद्भागवत् (श्रीधरीटीका), मोतीलालवनारसीदास, दिल्ली, 1988
3. योगवशिष्ठ, मोतीलालवनारसीदास, दिल्ली, 1975
4. कल्याण, हनुमानअंक, गीताप्रेस, गोरखपुर, 1975
5. रामचरितमानस, गीताप्रेस, गोरखपुर
6. रामायणमीमांसा, स्वामीकरपात्रीजी, धर्मसंघ, सम्बवत् 2034
7. कामिलबुल्के (रामकथा), इलाहाबाद, हिन्दीपरिषद, प्रकाशन, 1999
8. प्रसन्नराघव (जयदेव), चौखम्भा, अमरभारतीयप्रकाशनवाराणसी, 1977
9. नारदीयपुराण, नागपब्लिशर्सदिल्ली, 1984
10. भट्टिकाव्यम् 1-8 सर्ग, डॉ०चन्द्रमौलीद्विवेदीभारतीयविद्यासंस्थान 1987
11. उत्तररामचरितम् (भवभूति), चौखम्भासंस्कृतसीरीज, आफिसवाराणसी, 1962
12. कालिदासकारघुवंश, चौखम्भावि०भवन, वाराणसी, 1960